

Esztétikai gondolkodás a korai modernitásban (1450-1650)

Szakmai beszámoló

Az alábbiakban a rövid, tézisszerű kutatási összefoglalás részelemeit fogjuk bővebben kifejteni.

- 1. A kutatás legfontosabb eredménye, hogy újra felvetettük a kora modern korszak (1450-1650) esztétikai gondolkodásának kérdését.** Mivel magyar nyelvű esztétikatörténeti összefoglalás régen jelent meg¹, a feladat adott volt: megpróbálni a kortárs tudományos diskurzusnak megfelelően újratárgyalni a hagyományosan reneszánsznak nevezett művészeti-szellemtörténeti korszak esztétikai (tehát művészetfilozófiai és a széppel kapcsolatos elméleti) teljesítményét.

Az első és legszembeötlőbb probléma természetesen az, hogy az esztétika fogalma még nem létezik a korban. Ennek megfelelően vizsgálódási tárgyunk lehatárolása már eleve problémás, ha nem akarunk abba a hibába esni, hogy az utókor teljes önkényességével járunk el, amikor a kor esztétikatörténetét vizsgáljuk. Ezért munkahipotézisként azt fogadtuk el, hogy olyan teoretikus műveket és teoretikusan reflektált jelenségeket vizsgálunk, amelyek egyfelől a széppel és a csúffal, mint metafizikai kategóriákkal, másfelől a művészetekkel, mint gyakorlati diszciplínákkal kapcsolatosak. Ugyanakkor még ezzel a teoretikus lehatárolással sem oldható meg az a probléma, hogy a kor esztétikai nézetei sokszor lélekképzőfilozófiai, percepcióelemzési és hagyományelméleti szövegekben jelentkeznek, s ezért a kutatás számára megszabott teoretikus keretek folyamatosan kitérítésre szorulnak a kor teljes szellemi problémakörének irányában.

A következő nehézségét a korszakolás jelenti: ami nemcsak az időhatárok megvonásának problémáját hozza magával (mi magunk is változtattunk a lezáró évszámon, 1600-ról 1650-re tágítva azt, ahogy erről még lesz szó alább), hanem magának a fogalomnak a kérdését is felveti – hogy mennyire szabad használni olyan metahistóriai fogalmakat, mint a reneszánsz, vagy a humanizmus, vagy akár a manierizmus és a barokk. Kutatásaink során azonban a módszertani kérdésekben nem kívántunk elveszni, hanem a konkrét történeti anyag vizsgálatát tekintettük elsőrendű feladatunknak, a történeti hűség követelményének megfelelni igyekezve.² Ezért viszonylag visszafogottan éltünk a reneszánsz kifejezéssel, és helyette a címben is kora modernitást emlegetünk, utalva arra, hogy nem szeretnénk belebocsátkozni egy áldatlan terminológiai vitába. A terminológiai igényű vizsgálódás terén tanúsított visszafogottságunkat maguk a reneszánsz/korai modernitás legtekintélyesebb

¹ Ami az általános esztétikatörténetet illeti, Zoltai Dénes: *Az esztétika rövid története*. 1972. Harmadik kiadás 2001., illetve Gilbert-Kuhn: *Az esztétika története*. 1966. Tatarkiewicz klasszikus műve nem érhető el magyar nyelven. A reneszánsz korának esztétikatörténete Burckhardt mellett a következő kiadásokból rekonstruálható: P.O. Kristeller, *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. 1979. Anthony Blunt: *Művészet és teória Itáliában*. 1990., Peter Burke: *Az olasz reneszánsz*, 1994. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a művészettörténészek, így Marosi Ernő (*Emlék márványból vagy homokkőből*. 1976) és Hajnóczy Gábor (Hajnóczy Gábor szerk., *A reneszánsz művészet történetének olvasókönyve, I. XV. század*. 2004.) forrásközlő munkáját sem.

² A módszertani problémák kifejtésétől ugyan tartózkodtunk, de megpróbáltuk figyelembe venni mindazokat a történetírói problémákat, amelyek az esztétikatörténet-írással, és tágabban a filozófiatörténet-írással kapcsolatban felvethetők. Itt érdemes utalnunk Boros Gábor fontos cikkére: *Filozófia, történelem, történetek* című tanulmányára (*Élet és Irodalom*, LVII. évf. 7. sz. 2013. február 15. 13. old., és az MTA BTK Filozófiai Intézetében zajló OTKA-kutatásra: *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792-1947)* címmel.

szakértői és kutatói is igazolni látszanak: elég csupán arra utalnunk, hogy a terület Nesztórjaként számon tartott P. O. Kristeller a humanizmus kifejezés kialakulását immár rekonstruálhatatlannak ítéli, s a reneszánsz fogalmát inkább munkaeszközként, mintsem pontos kontúrokkal rendelkező terminusként használja.

Ami fontosnak látszik: a korszak esztétikai gondolkodása egyáltalán nem evidens, és nem tekinthető jól feldolgozottnak sem. Igaz, hogy a meghatározó művészetelméleti szakmunkák közül sok (például Alberti vagy Vasari) megjelent már magyarul is, s a korszak meghatározó szerzőinek (például Leonardo, Michelangelo vagy Dürer) teoretikus írásai is olvashatóak. Minket azonban az az elmélettörténet érdekelt, amelyik bekapcsolható az antikvitás óta körvonalazódó esztétikai diskurzusba, arra netán hivatkozik is. S ami még fontos: érdeklődésünk középpontjában nem az itáliai reneszánsz állt, mivel úgy gondoljuk, hogy amiképp a felvilágosodással kapcsolatban is félrevezető, ha tisztán francia ügyként tekintünk rá, ugyanúgy a reneszánsz korában sem szabad figyelmünket túl szigorúan egy kultúrkörhöz kapcsolni. Vizsgálódásainkba bevontuk a német, a magyar és az angol kultúra korabeli fejlődését is, ily módon remélve azt, hogy egy általánosabb, európai képet nyerhetünk a korszak művészettel kapcsolatos gondolkodásáról.

Természetesen egy ilyen kis létszámú kutatócsoport hároméves kutatása nem is remélhette azt, hogy a korszakot a maga teljességében képes lesz bemutatni. Ezért azt a módszertani megoldást választottuk, hogy minden kutató egy-egy esettanulmányt fog megírni: egy jellemzőnek ítélt problémát, szerzőt, irányzatot, eseményt kiemel, s ezt feldolgozva próbál általános kérdések irányába elmozdulni, tágasabb perspektívára kitekinteni. Tehát nem egy nagy narratívát próbáltunk építeni, hanem némileg Szegedy-Maszák Mihályék irodalomtörténeti kézikönyvére³ emlékeztető módon, történeti mozaikokat próbáltunk egymás mellé helyezni, így próbálva sejtetni az eredeti diskurzus keretét, problematikáját, dinamikáját és strukturáltságát.

- 2. A kutatás igazolta azt a hipotézisünket, hogy a korszak nehezen értelmezhető egy tiszta szekuláris kontextusban, így a keresztény humanizmus, keresztény művészet témaköre több kutatóknál is előtérbe került, más-más szempontból.** A kutatás egyik legfontosabb előfeltevése az volt, hogy a Nietzsche-t is oktató Burckhardt téved, amikor *A reneszánsz Itáliában* című munkájában (1860) az Isten felé forduló középkori emberrel ellentétben próbálta értelmezni a reneszánsz embert. Számunkra irányadó volt például Huizinga nevezetes felismerése, hogy a középkor alkonya sok tekintetben már megelőlegezi a korszak problematikáját, másrészt a weberi „*Entzauberung*” egyszerű logikáját felülíró revizionizmust összegző Charles Taylor két monumentális munkája is⁴, amelyben a szerző amellet érvel, hogy a modernitás, mint egyszerű szekularizációs szekvencia félreértés, és a szekularizációs teleológia szimplifikáló narratíváját egy történetileg hűségesebb és árnyaltabb képnek kell felváltania. Ez a paradigma nem azt vonja kétségbe, hogy a modernításban fokozatosan háttérbe szorul a vallásos gondolkodás/hit és a teológiai beszédmód a nyilvánosság fórumain, hanem csupán azt, hogy egészen a 20. század 60-as éveig ez a fejlemény folyamatosan ütközik ellenállásba, ellenáramlatokba, és ezért megtörések, ellentétes irányú mozgások kísérik. Továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy maga a végeredmény, az úgynevezett szekularizáció sem egyértelmű fogalom, s nem jelenti egyszerűen a vallásos érzület eltűnését,

³ Szegedy-Maszák Mihály, főszerk.: *A magyar irodalom története*, I. A kezdetektől 1800-ig, Gondolat Kiadó (2007). A magyar irodalomtörténetírásra vonatkozó korszakolási problémákról még alább szót fogunk ejteni.

⁴ *Sources of the Self, The Making of the Modern Identity* (1989), illetve *A Secular Age* (2007)

hanem, miként Habermas utal rá, a poszt-szekuláris társadalomban is hosszú távon kell számítani a nem-vallásos és a vallásos világkép egymás mellett élésével. Ez az együttélés végeredményben a weberi program ellenpontjának tekinthető Ernst Troeltsch modernitásértelmezését igazolja, amely szerint a szakralitás és a racionalitás weberi helycseréje nem írja le pontosan a modernitás kialakulását: sok jel utal arra, hogy míg a 20. század modernitásról alkotott felfogása elsősorban Weber nyomdokain haladt, a 21. század önreflexiója inkább Troeltsch elméleti rekonstrukcióját teszi érdekesebbé.

A magunk részéről tehát természetes történeti kiindulópontnak tekintettük, hogy a vallási keretek között való gondolkodás még egyértelműen jellemzője a vizsgált kornak, ezért az ilyen irányú megközelítések kézenfekvőek és kikerülhetetlenek. A nagy narratívára vonatkozó vita tanulságait inkább történeti esettanulmányokban próbáltuk ki: ezért olyan jelenségekre is kitértünk, amelyek az újszerű jelenségek számbavétele mellett az átalakuló vallásgyakorlási formák (reformáció, katolikus megújulás) művészetszemléletre, esztétikai gondolkodásmódra gyakorolt hatását vizsgálják. Ide tartozik egyfelől Luther tevékenysége ilyen vonatkozásainak feltárása Fabiny Tibor dolgozatában (*A „katolikus Luther”*), másrészt Cseke Ákosnak a jezsuita barokk fogalmát vizsgálata középpontjába állító kutatása (*Jezsuita Barokk?*). Ugyancsak ezen problémakör mentén értelmezhető Hargittay Emil tanulmánya, amely a trienti (tridenti, trentói) zsinat (1545-1563) irodalmi vonatkozású határozatainak hatását vizsgálja (*A trienti határozatok hatása a magyarországi irodalomra (Műfajok, retorika, felekezetek)*). Végül ide is kapcsolódik a korszak kialakulását rekonstruáló dolgozat Görfői Tibor tollából, amelyben a szerző amellett érvel, hogy Burckhardt „polarizáló” és „paganizáló” elképzeléseivel szemben helyesebb úgy tekinteni a korszakra, mint amely „a nem keresztény ókoron kívül a keresztény középkorral is” folytonos.⁵ A kérdés azért is lényeges, mert a korai modernitás esztétikájának megítélésében nélkülözhetetlen szerepe van a középkori esztétikákkal fennálló viszony tisztázási kísérletének: a reneszánsz negatív előjellel (Etienne Gilson) és pozitív előjellel (Ernst Bloch) antimedievistának ítélt felfogás egyaránt tarthatatlan redukciónak bizonyul. De nem független e problematikától az erzsébetkori angol kultúra kimagasló tehetsége, Sir Philip Sidney esztétikai gondolkodását bemutató tanulmány sem (*Esztétikai gondolkodás és gyakorlat a kora modern udvari kultúrában. Sir Philip Sidney példája*, szerzője Hörcher Ferenc), mivel ez a történeti rekonstrukció is megpróbálja megmutatni a kor emberében dúló érzelmek és eszmék konfliktusát, vagy legalábbis azok bonyolult rétegzettségét.

- 3. Ugyancsak fontos eredménye a kutatásnak, hogy a korszak esztétikai gondolkodása szempontjából milyen jelentősége van az interdiszciplinaritásnak, vagyis a korszakot kutató különböző tudományágak (irodalomtudomány, esztétika, antik filológia, teológia, filozófia, művészettörténet) együttműködésének.** A kutatásnak ugyancsak munkahipotézise volt, hogy az interdiszciplináris együttműködés segíthet a korszak történetileg hiteles megértésében és rekonstruálásában. Természetesen e tekintetben is a nemzetközi példákból okultunk, amilyen például a Londoni Egyetem keretei között működő Warburg Intézet által meghirdetett kora modern kultúr- és esztétikatörténeti mesterképzés⁶, amely evidensen interdiszciplináris természetű.

⁵ Görfői Tibor: *Ókori visszacsatolás és új hagyományok. A kereszténység önpozicionálása és a művészet a reneszánszban*, in: *Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből (1450-1650)*, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, L'Harmattan, Budapest, 2013., 13-35., 13.

⁶ MA in Cultural and Intellectual History 1300–1650, lásd:

http://warburg.sas.ac.uk/fileadmin/images/studying/MA_Cultural_IntelHistory_Warburg.pdf

Ezért vállalkoztunk arra, hogy teológusokkal és irodalmárral együtt indítsuk el az esztétikatörténeti kutatást. Ez irányba mutató legnyomósabb megfontolásunk az volt, hogy amennyiben a korszak még nem ismeri az esztétikát mint önálló filozófiai diszciplínát, akkor az ilyen irányú eszmélkedések műfajilag szükségszerűen szóródnak. És nem csak a források körének meghatározásáról van itt szó: tehát hogy ne csak a művészek műhelyesztetikájára figyeljünk, hanem a filozófusok, teológusok, irodalmárok írásaira is. Hanem arról is, hogy ha nem létezik még az autonóm esztétika kategóriája, akkor nyilvánvaló, hogy az esztétikai minőségekkel és a művészettel kapcsolatos elméleti diskurzus eleve össze kellett kapcsolódjon más kérdésekkel, melyeket hagyományosan a vallás, a retorika, a politika stb. kategóriájába sorolunk: tehát maga a problematizálás sem végezhető el a kutatási irány interdiszciplináris nyitása nélkül. Ebben az értelemben kutatásunk keresztény humanista irányultsága nem pusztán a vallás továbbélésére hívja fel a figyelmet, hanem arra, hogy a hagyományosan teológia- és vallástörténeti tematikának vannak evidensen esztétikai érdekű vonatkozásai a korban.

Ezért nem is találhattuk különösebben meglepőnek, hogy csakugyan fontos átjárásokra találtunk a különböző diszciplínák között. Régtől tudott, hogy Luther teológiája milyen módon tér ki a vallásgyakorláshoz kötött művészetekkel (egyházi festészet, szobrászat és építészet, egyházi zene) kapcsolatos teológiai megfontolásokra. Bár Loyolai Ignácnál, mint arra Cseke Ákos tanulmányában rámutat, nehezen lelhető meg ilyen összefüggések, a későbbi jezsuita filozófiai irodalomban (lásd pl. Louis Richeome írásait) már kétségkívül élő kapcsolat figyelhető meg egyfelől a teológiai tanítás és a festmények között, másfelől az ekphraszisz és a moralitás között. E tekintetben is különösen izgalmas az udvari kultúra példája, amely megmutatja, hogy a reneszánsz udvari komplex jelenségkörét csakis egy tudományközi együttműködés képes viszonylag megnyugtatóan tárgyalni, amelyben a művészettörténet, az irodalomtörténet, az építészettörténet, az esztétikatörténet, de a társadalom- és mentalitástörténet is helyet kap. Az udvari emberrel kapcsolatban megfogalmazott elvárásrend ugyanis egyszerre nevezhető politikai/erkölcsi/társadalmi és esztétikai követelménynek.⁷

- 4. Fontos felismerése a kutatásnak, hogy sem a középkor, mint előzmény, sem a barokk, s a felvilágosodás mint következő korszak felé nincs éles határvonala a korszaknak, ezért helyesebb nem törésvonalnak, mint inkább egy komplex fejlődési fázisnak tekinteni az európai mentalitástörténetben, mely nem annyira elválasztja, mint inkább összeköti a középkort az új korról.** A reneszánsz nem csak a marxizmus számára tűnt valamifajta vízvonalnak a sötét középkor és a modernizmus között. E felfogás már a felvilágosodás idején megfogalmazódik, abban a kanti paradigmában, amely a humanizmust nem pusztán esztétikatörténeti kategóriaként, hanem egy általános szellemi alapállás megnyilvánulásaként értelmezi. És még inkább jellemzővé válik ez abban a kantianizmusban, amely levetkőzi a kanti etika protestáns jellegét, és tisztán evilágiként fogalmazódik újra. Ilyen tekintetben talán a Burckhardtól Cassirerig vezető recepció lehet meghatározó. Másfelől viszont a romantika próbálta felmagasztalni a középkort, elutasítva a „sötét” jelzőt – igaz, ők viszont a humanizmust tárgyalták kifejezetten kritikai módon. Ezekkel – az egymással is vitatkozó – értelmezési hagyományokkal szemben próbáltuk megmutatni azt, hogy a reneszánsz egyáltalán nem szakad el olyan radikálisan és hirtelen a

⁷ A kérdéstről lásd Vigh Éva: *Az udvari élet művészete Itáliában*, Balassi Kiadó, Budapest, 2004.

keresztény (és középkori) gyökerektől, ahogy ezt a fenti iskolák értelmezték. Továbbá azt is szeretnénk volna megmutatni, hogy ha az előző korszak továbbél ebben az időben, akkor a humanistákat sem lehet olyan elítélően emlegetni, ahogy a romantika erre hajlott. Vagyis helytelennek tekinthető egy olyan forradalmi értelmezés, amely valamifajta Ödipusz-komplexusként kezeli a reneszánsznak a középkori kereszténységgel kapcsolatos álláspontját. ahol a vallástalan utókor elítéli-lenézi vallásos előzményét. A kora modernitásban a vallásos megújulás számtalan példájával találkozunk, s természetesen a felvilágosodás felé vezető út sem tisztán a szekularizáció egy további megnyilvánulása.

Ezért inkább érdemes úgy tárgyalni a korai modernitást, hogy az természetesen ízesül az előző korszak gondolkodásmódjához, és másfelől, hogy szinte töretlenül vezet el a felvilágosodásig. Ilyen szempontból nyilván nem csak a reneszánsz újragondolására van szükség, hanem a barokknak a tiszta irracionálisként való felmutatása is újraértelmezés után kiállt. Értelmezésünk szerint az 1500 utáni fejlemények nem érthetők meg az 1500 előtti fejlemények ismerete nélkül, ahogy a kb. 1500 és 1800 között zajló események sem szakíthatók el egymástól, hanem egységes ok-okozati összefüggésláncba illeszkednek. Ennyiben a korai modernitás tehát nem választóvonal, hanem összekötő szál, az őt megelőző és az őt követő korszak között.

5. A kutatások tanulságait egy nyilvános konferencián, egy összegyűjtött tanulmánykötetben és egy tematikus honlapon tettük hozzáférhető. Végül a kutatások eredményeinek publikálása. Három fórumot/platformot terveztünk a kutatás eredményeinek ismertetésére, mindhárom sikeresen megszerveztünk és megvalósítottunk. Először egy szakmai konferenciára került sor 2013. június 20-án, a PPKE BTK Mikszáth téri épületében, ahol meghívott szakmai lektorok előtt vezették elő a kutatásban részt vevő kutatók saját fejezetük legfontosabb téziseit. A konferencia alkalmat adott a tanulságokról való nyílt vitára, amely viszont jótékony hatással volt a tanulmányok végső megírására.

A konferenciát követően, s további szakmai egyeztetésekből okulva véglegesítették a kutatók tanulmányaikat. Ezeket a kutatási időszak végére megszerkesztettük, s nem pusztán a vállalat teljesítettük, amely nyomdai leadásra vonatkozott, hanem a kötet meg is jelent 2013 decemberében. Ráadásul ebben nem csak a végső tanulmányokat tettük az olvasók számára hozzáférhetővé, hanem a lektori véleményeket is beszerkesztettük, hogy lássa az olvasó az esetleges szakmai vitákat is, bizonyos kérdésekben.

Végül: a vállalatunk harmadik eleme a források hozzáférhetővé tétele. Ennek érdekében vállaltuk egy honlap felállítását, s azt, hogy a forrásokat elektronikusan elérhetővé tesszük ezen az internetes felületen. Bár az informatikai háttér kialakítása nem ment zökkenőmentesen, a kutatási időszak végére felállt az internetes honlap is (*Téka. Források a korai modernitás esztétikájából (1450-1600)*, www.teka.btk.ppke.hu). Ezen a főként hallgatói közreműködéssel megszületett felületen egyelőre minden (elsődleges és másodlagos forráshoz vezető) információ mindenki számára hozzáférhető.

Reményeink szerint a kötet megjelenése után, és a honlap nyilvánossá tételét követően indulhat meg igazán a nyilvános szakmai diszkusszió eredményeiről. E cél érdekében kerekasztal-beszélgetést szervezünk a következő időszakban Marosi Ernő akadémikus, Boros Gábor egyetemi tanár és Ács Pál tudományos főmunkatárs közreműködésével, kutatásunk fő téziseiről.